

HZ. ÖMER'İN KUR'AN ANLAYIŞI VE YORUM YÖNTEMİ*

Davut ŞAHİN**

Özet

Bu çalışma, Hz. Ömer'in Kur'an anlayışı ve yorum yöntemini ele almaktadır. Hz. Peygamber'in yakın arkadaşı ve danışmanı olan Hz. Ömer, nüzülü yaklaşık yirmi üç yıl süren vahyin on yedi yılına Hz. Peygamber'le birlikte şahit olmuştur. O, nüzul sürecinde vahye muvafakatlerde bulunmuş bir sahabidir. Onun Kur'an anlayışı ve yorum yönteminde tek bir bakış açısı değil, bakış açıları söz konusudur. Kur'an'ı, çok yönlü hayata katma isteği, çok yönlü bakışa katkı sağlamıştır. Kanaatimizce, Kur'an'ın ilahi mesaj oluşu, Kur'an'dan ilkeler çıkarırken insan maslahatını gözetmesi yaklaşımında önemli yer tutar.

Hz. Ömer'in Kur'an anlayışını ve yorum yöntemini incelemek; vahyin nâzil olduğu ortamı tanımamıza ve Kur'an'ı anlamamıza katkı sağlayacak, Kur'an'la iletişimi gözden geçirmemize yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Kur'an, anlama, yorum yöntemi, nüzül asrı, sahabe tefsiri

UMAR İBN AL-KHATTAB'S UNDERSTANDING AND INTERPRETATION OF THE QUR'AN

Abstract

This article focuses on the second caliph Umar ibn al-Khattab's understanding and interpretation of the Qur'an. As a close friend of the Prophet and as a consultant to him, Umar witnessed the revelation of the Qur'an for many years. This naturally provided him with a good knowledge of occasions of revelations. His innate ability to think parallel to the logic of revelations could be seen in the fact that the Qur'an occasionally supported opinions he held prior to the revelation. This article argues that Umar's approach to the Qur'an and its interpretation is multi-faceted and rather complicated, and it cannot be easily described. However, two general observations could be made. First, Umar appears to have emphasized time and again the sacred nature of the Qur'an. Second, he seems to have had greater good of the people in mind when he derived decisions from the Qur'an. Desiring to place the Qur'an in every aspect of life, his instincts often made him use Qur'anic verses in extraordinary ways.

Examining Umar's understanding of Qur'an and the method of comment will help us not only appreciate better the environment in which the revelation was sent down but also recognize the underlying purposes of the Qur'anic messages. We hope that this study will contribute to our understanding of the history of the interpretation of the Qur'an and will help reexamine our relationship with the Qur'an.

Key Words: Umar ibn al-Khattab, the Qur'an, understanding, methods of interpretation, age of revelation, exegeses of the Companions

---

* Bu makale aynı başlığı taşıyan doktora tezimizin özeti mahiyetinde bir çalışmadır. Bkz. Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2009.

** Yrd Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, davutsahin@gumushane.edu.tr.

Giriş

Kur'an, nüzulünden bu güne, üzerinde düşünülen, anlaşılmaya çalışılan ilahî bir kitaptır. Ana dilleriyle nâzil olan Kur'an'ın nuzûlüne şahit olan sahabinin onu anlama ve yorumlamada ayrı bir yeri vardır. Ancak bu özel konum onların Kur'an'ı aynı şekilde ve düzeyde anladıkları anlamına gelmemektedir.¹ İnsan olmaları nedeniyle, kültür seviyeleri, bilgi birikimleri, bilgileri, ilgileri, toplumsal statüleri ve kişisel özellikleri Kur'an'ı anlamalarına etki ettiği gibi, Hz. Peygamberle iletişimi de etki etmektedir. İşte yazımızda Kur'an anlayışı, Kur'an'la ilişkisi, ona karşı sorumlulukları Hz. Peygamber'in yanında şekillenen, Hz. Peygamber sonrası dönemde ise sahip olduğu donanımla kişisel olarak veya kolektif akılla Kur'an'a yönelen, onu hayata taşımaya çabalayan, Kur'an'la kurduğu çok yönlü bağlarla sahabiler arasında dikkat çeken Hz. Ömer'in Kur'an anlayışı ve yorum yöntemi konu edilecektir.

A. Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı

Hız. Ömer, gönlü ile Kur'ân-ı Kerim arasında iletişim kurabilen ve Kur'ân-ı Kerim'le reel hayatı bütünleştirme çabası içerisinde olan bir sahabidir. Kur'ân-ı Kerim'in özgünlüğünü koruma yönünde sergilediği çabalar söz konusu kalbî bağın ve Kur'ân-ı Kerim'e duyduğu saygının bir ifadesidir. Gönlünü Kur'ân-ı Kerim'e açan Hz. Ömer, vahyin iniş sürecinde muvafakatleriyle,² yönetimde iken Kur'an merkezli uygulamalarıyla dikkat çekmiştir. İşte Hz. Ömer'in derunî hayatında var olan Kur'ân-ı Kerim'le ilgili duygularını ve realiteyi esas alan yaklaşımını, Kur'an anlayışı olarak değerlendiriyor, bu anlayışı; 'ilahî mesaj' ve 'teşri kaynağı' başlıkları altında incelemeyi benimsiyoruz.

a. İlahî Mesaj

Hız. Ömer'in Kur'an'a ilişkin söz ve tavırlarından onu ilahî mesaj olarak algıladığını anlıyoruz. Ona göre Kur'an, Kelamullah³ olduğu için kutsaldır. O, Kur'an'ı güzel okuyan Ebu Musa el-Eşâri⁴ ve Ukbe b. Âmir'den Kur'an

¹ Sahabilerin Kur'an'ı anlama ve yorumlamadaki farklılıklarını Maide 5/96'daki صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ lafızlarına verdikleri anlamlarda görmek mümkündür. Kimi sahâbi bu iki kelimeye genel (denizin ölüsü, denizin avı gibi), kimisi ise (salamura, balık gibi) özel anlam vererek kelimeleri farklı anladıklarını göstermişlerdir. Bkz. Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberi, (310/922), *Camîu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, (tak.: eş-Şeyh Halil el-Meyyus), Dâru'l-Fiker, Beyrut 1995/1415, VII. 84-91.

² Eserlerde genelde *Muvafakat-ı Ömer* şeklinde yer alan bu ifade: Bir konu hakkında Hz. Ömer'in görüş beyan etmesi aynı konu üzerine nazil olan vahyin onun görüşüne uygun olması anlamındadır. Muvafakatin tanımı ve Hz. Ömer'in muvafakat ettiği hususlar için bkz. Suyûfî, *Târihu'l-Hulefâ*, Dâru'l-fiker, b.y. 1974, s.114-118

³ Suyûfî, Celâluddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1055), *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsiri'l-Me'sur*, tahk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin Et-Türkî, Kahire 2003/1424, XII. 653; el-Beyhâki, Ebu Bekr Ahmed b. el-Huseyn, (458/1066) *el-Esma ve's-Sıfat*, Zâhidu'l-Kevserî Neşri, Mısır 1358, s.242; Ayrıca bkz.: Talat Koçyiğit, *Hadislerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Ankara 1989, s.221.

⁴ Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.163; İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), *Zadu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Matbaatu'n-nizam, b.y. 1298, I. 140.

Mes'ud'a da sergilemesi¹⁴, halifelîği döneminde ise kıraat farklılıkları hususunda hassas davranarak Kur'an'ın uzmanı kabul ettiği Ubey b. Ka'b'ı dahi uyarması,¹⁵ mushafın ince kalemlerle yazılmasına karşı çıkması¹⁶ kutsal metnin özgünlüğünü korumak için gösterdiği çabalar arasında zikredilebilir.

Hiz. Ömer'in Kur'an'ın özgünlüğünü koruma yönündeki diğeri adımı da "Kur'an'a ilgi azalabilir" düşüncesiyle Hiz. Peygamber'den nakledilen sözleri denetim altına almasıdır. Zira ona göre hadis çokça nakledilir de rehber olan Kur'an gölgede kalırsa, o zaman o hadis, hadislerin en sevimsizi olur. İnsan Kur'an'la oturmalı ve Kur'an'la kalkmalıdır.¹⁷ Hiz. Ömer'in dinî ve idarî işleri yürütmeleri için Kûfe'ye gönderdiği gruba; "Öyle bir beldeye gidiyorsunuz ki, sâkinleri arı uğultusu gibi Kur'an okurlar. Sizi görünce 'Hiz. Muhammed'in ashâbı gelmiş" diyerek, hadis sorarlar. İşte o zaman Hiz. Peygamber'den rivâyeti azaltın"¹⁸ demesi de onun Kur'an'la iletişimi azaltacak her meşguliyete karşı olduğunu gösterir.

Hadis'e karşı bu tavrından ve Hiz. Peygamber'in ölüm döşegindeyken vasiyet yazmak istemesi üzerine "Kur'an bize yeter"¹⁹ sözünden, Kur'an'ı hayata katan Hiz. Peygamber'in sözlerini önemsemediği sonucu çıkarılmamalıdır. Hiz. Ömer'in Hiz. Peygamber'e yakınlığı,²⁰ ondan 500 kadar hadis rivâyet etmesi,²¹ Kur'an'a ilişkin açıklamalarını kaynak ittihaz etmesi,²² onun sözlerini bir araya getirme teşebbüsü (ancak Kur'an'dan daha fazla değer atfedilir endişesiyle derleme işinden vazgeçmesi)²³ Peygamber'in sözlerine önem verdiğini göstermektedir.

---

açıklamanın Kur'an-ı Kerim'den olduğuna dair bir delilin var mı?" diye sorar. Hafsa; "Hayır, yok" der. Bunun üzerine Hiz. Ömer: "Kur'an-ı Kerim'den olduğuna dair delili olmayan açıklamayı, bir kadının şahitliğiyle Kur'an-ı Kerim'e alamayız" diyerek onun teklifini geri çevirir. Suyûtî, ed-Durru'l-Mensûr, III. 79-80; İbrahim b. Hasen, et-Tefsîru'l-Me'sûr an Omer b. el-Hattab, s.205.

¹⁴ Suyûtî, ed-Durru'l-Mensûr, III. 79-80.

¹⁵ Abdurrezzak, Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz, tahk. Abdulmutî Emin Kalacı, II. 93; Ebu Ubeyd, Kitâbu Fedâilil-Kur'an, s.322; Suyûtî, a.g.e., XI.729; Beyhaki, es-Sünenü'l-Kübrâ, VII. 69; Abdurrezzak, Musannef, (tah. Habiburrahman el-Azami), Beyrut 1392/1972, X. 181, nu.18748.

¹⁶ Ebu Ubeyd, Kitâbu Fedâilil-Kur'an, s.398; Kettani, Abdulhay, en-Nizamu'l-Hukumeti'n-Nebeviyye el-Müsemma et-Terâtibu'l-İdariyye, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut t.siz. II. 287-288 - (Taşkoprızade, Miftahu's-seade, II. 374'den naklen)-.

¹⁷ İbn Kesir, Müsnedü'l-Fârûk, II. 625.

¹⁸ İbn Mâce, Sünen, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992, I.12 (Mukaddime 3) nu.28; İbn Kesir, Müsnedü'l-Fârûk, II. 624.

¹⁹ Buhari, Sahih, I.37 (3. Kitâbu'l-İlim 39); Buhari, a.g.e., VIII. 161 (96. Kitâbu'l-İsti'sam 26).

²⁰ Hiz. Peygamber'le Hiz. Ömer; birbirinin dostu, biri elçi ve yönetici; diğeri ise elçiye ittiba eden ve yönetime katkıda bulunan kişilerdir. Bu konuya ilişkin açıklama ve örnekler için bkz. Davut Şahin, Hiz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi, AÜSBE, s. 54-58.

²¹ Bünyamin Erul, Sahabenin Sünnet Anlayışı, TDV., Ankara, Şubat 2007, s. 365.

²² Örneğin, Hiz. Peygamber *فمنهم ظالم لنفسه*²² den kastın "kafir" olduğunu söylemiş bu açıklamasını Hiz. Ömer nakletmiştir. Suyûtî, XII. 292.

²³ İbn Sa'd, Tabakat, III.287; İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), Menakıbu Emiru'l-Mu'minin Ömer b. b. el-Hattab, (tahk. Ali Muhammed Ömer) Mektebetü'l-Hancî, Kahire 1997/1417, s.144; Suyûtî, Târihu'l-hulefa, s.130; Farklı bir versiyonla İbn Kesir de bu hadisi tahrir etmiştir. İbn Kesir, Müsned, II. 562,624; İbn Kesir isnadın sahih olduğunu

Kur'an'ı ilahi bir mesaj olarak gören Hz. Ömer, insanların Kur'an'ı doğru okumaları ve ona yönelmeleri için Kur'an öğretimine de önem vermiştir. Hatta bu amaçla o, Arapça bilmeyenler Kur'an'ı “yanlış okuyabilirler” diye o dönemde hareketsiz olan Kur'an metinlerini okumalarını uygun bulmamıştır.²⁴ “Küttap”²⁵ olarak bilinen eğitim müesseseleri kurmuş,²⁶ camide Kur'an eğitimi verilmesine özen göstermiş,²⁷ bu kurumlarda takip edilecek öğretim metodunu bizzat kendisi belirlemiş,²⁸ Kur'an öğreticileri atamış,²⁹ onlara maddi ve manevi açıdan destek olmuştur.³⁰ Kur'an eğitim ve öğretimine ilişkin bu çabası insanlığın Kur'an'la buluşma arzusunu, Kur'an'ın nâzil olduğu şekliyle kıyamete kadar devam etmesi yönündeki inancını göstermektedir.

belirtmektedir. Ayrıca bkz. Subhi Salih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*, Mrc.:M. Yaşar Kandemir, s. 30-31.

²⁴Hiz. Ömer'in, Kur'an'ın lahniyle öğrenilmesi hususunda bir dizi tavsiyede bulunması, (Dârimi, *Sünen*, II. 645 (21. Kitâbu'l-ferâiz 1.) nu. 2853; Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.349; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI. 209); “Dini iyi anlayın, Arapçayı iyi kavrayın, ifadelerinizi düzeltin” anlamındaki sözü, (Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.350; İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-Âsâr*, tahk.: Said Muhammed Lehham, Dâru'l-fiker, Beyrut 1989/1409, VII. 151 (26. Kitâbu fedâilil-Kur'an 1) nu.11); Ebu Musa'ya, “insanlara Arapçayı ve sünneti kavrayacak düzeyde öğretin. Kur'an Arapça olduğu için i'rabını yapın.” yönündeki talimatı (İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII. 150 (26. Kitâbu fedâilil-Kur'an 1) nu.3) bu bağlamda değerlendirilebilir.

²⁵Küttap: Okuma yazmanın, Kur'an-ı Kerim ve İslam dini esaslarının öğretildiği yerdir. Bir çeşit sıbyan mektebi olan küttaplar İslam'ın doğuşundan önce de vardı. Okuma –yazma için kullanılan ilk örnek, çoğu zaman öğretmenlerin evlerinde icra ediliyordu. Küttap'ın bir diğer çeşidinde de Kur'an ve ilk dinî bilgiler öğretilmekteydi. Çocukları eğitim ve öğretimi için tespit edilen ilk programın Hz. Ömer tarafından kaleme alındığı ve diğer yörelere gönderildiği bilinmektedir. Ziya Kazıcı, *İslam Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yay., İstanbul 1991, s.222-223; Karş. Nahide Bozkurt, *Kurumlar*, İslam Tarihi ve Medeniyeti, İlitam, Ankuzem, Ankara 2006, s. 235

²⁶Hiz. Ömer'le bir bedevi arasında geçen diyalog onun Kur'an eğitimi verdiği önemi görmemiz ve zamanındaki Kur'an müesseseleri hakkında fikir edinmemiz açısından dikkat çekicidir. Olay şöyledir: Hz. Ömer çölde yaptığı bir gezi esnasında rastladığı bir bedevîye “*Kur'an'ı iyi okuyabiliyor musun?*” diye sorar, bedevî “*evet*” diye cevap verir. Bunun üzerine Hz. Ömer: “*Öyle ise Ümmü'l-Kur'an'ı oku*” der. Bedevi Hz. Ömer'in kastını anlamaz ve şu cevabı verir: “*Ben kızına yetişemiyorum ki anası ile nasıl baş edeyim?*” Fatihâ'yı *anne* manasına alan bedevinin hiçbir şey bilmediğine hiddetlenen Ömer, bedeviyi itab eder ve onu Küttap okuluna teslim eder... Hıfzırrahman Raşit Öymen, *İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri*, A.Ü.İ.F.D., XI, Ankara 1963, s. 67.

²⁷Ebu'd-Derda'nın Şam camiinde yaptığı eğitim-öğretim faaliyeti buna örnek verilebilir. Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer*, II. 181 (-Zehebi, *Tabakatu'l-kurra'* dan naklen-); Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İliminin Ta'limi*, İşaret yay., İstanbul 1990, s.156 (-Şehavi ve Zehebi'den naklen-).

²⁸İbn Kesir, *Müsnedü'l-Farûk*, I.170; Beyhaki, *Sünenü'l-Kübrâ*, VI.208.

²⁹Basra halkına gönderdiği öğreticiler için bkz. Ebu İhsak eş-Şirâzî, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, (thk. İhsan Abbas) Beyrut 1970, s.33; Şam ve Hıms/Humus'a gönderdiği öğreticiler için bkz. Nevzat Aşık, *Sahabe ve Hadis Rivâyeti (Tahammül, Nakil ve Tenkidleri)*, Akyol Neşr. ve Matb., İzmir 1981, s. 40 (el-İrâkî, Takribu'l-esanid, I,62'den naklen).

³⁰Numânî, Hz. Ömer zamanında devletin öğreticilere ayda 15 dirhem ödediklerini söylemektedir. Şiblî Numânî, *Bütün Yönleriyle Hz Ömer*, II. 180.

Kitab-ı mukaddesle ilgilenmeyi sınırlaması³¹ da Kur'an'ın özgünlüğünü korumaya yönelik çaba olarak algılanmalıdır.

Hiz. Ömer'in kalbiyle, diliyle, hâliyle Kur'an'a yönelişlerini, Kur'an'ın özgün metnini gelecek nesillere aktarma çabaları (Kur'an'ın okunuşu ve korunması karşısında takındığı tavırları) içeren bu örnekler; onun bir yandan Kur'an'ı ilahi mesaj olarak telakki ettiğini, diğer yandan ilahi mesajla iletişiminin çok yönlü olduğunu gösterir.

b. Teşri Kaynağı

Kur'an'ı ilahi mesaj olarak gören Hiz. Ömer onu aynı zamanda teşri kaynağı olarak görür. 'Kur'an hakkın kaynağıdır'³² sözüyle o, Kur'an hükümlerinin bağlayıcılığına, kesinliğine dikkat çekmiştir. Kur'an'ın nüzulü sürecinde davranışlarını âyetlere göre yönlendirmesi,³³ yöneticiliği döneminde ise soru ve sorunlara cevap ararken Kur'an'ı kaynak itihaz etmesi, göreve getireceği kimselerde meslekî yeterlilik ve kâbiliyet yanında Kur'an donanımını da önemsemesi, tâlimatlarında Kur'an'ın husûsiyetine vurgu yapması, Kur'an'ın ahkam âyetleri üzerinde durması onun Kur'an'ı teşri kaynağı olarak gördüğünün bir kanıtıdır. Örneğin o, mirasdan ne kadar pay düştüğünü kendisine soran bir nineye "Allah'ın Kitabı'nda senin hakkında bir şey yok, ancak senin hakkın altıda birdir,"³⁴ demesi çözümü önce Kur'an'da aradığını gösterir. Aynı şekilde şehir dışına çıkan Mekke valisi Nâfi b. Abdilharis'in, "yerime bir köle bıraktım" sözü üzerine Hiz. Ömer'in önce "yeterli birikime sahip midir?" endişesiyle bu karara

³¹ İbn Ebi Hatim, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim Müsneden an Resulillahi ve's-Sahabeti ve't-Tabiin*, tahk. Esad Muhammed b. et-Tayyib, Mektebetü'n-nizâr Mustafa el-Bâz, Mekke 1999, VII. 2100 nu. 11324; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim*, tahk. Mustafa Seyyid Muhammed ve arkadaşları, VIII. 9-10; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, II.590-591(Muhakkık hadisîsî zayıf olduğunu bildirmektedir.); İbn Kesir hadisîsî isnaddaki Abdurrahman b. İshak -ki Ebu Şeybe el-Vasîfî olarak bilinmektedir.- nedeniyle "garip" olduğunu ifade etmektedir. Nitekim Ahmed, Yahya, el-Buhârî, Ebu Davud, en-Nesâî, Ebu Zûr'a ve Ebu Hâtîm ve diğerleri söz konusu şahsî zayıf saymışlardır. İbn Kesir, a.y.

³² Kur'an'a ilişkin bu tespiti şu sözünde bulmak mümkündür: Irak arazisini savaşa katılanlara taksim edilmemesi gerektiği görüşünde olan Hiz. Ömer, ensar eşrafından Evs ve Hazreçli sahabilere konuya ilişkin görüşlerini sorar: Önce onlara, Kur'an hükmünün bağlayıcı olduğunu, kendi görüşünün kesinlik ifade etmediğini, görüşüne uymak zorunda olmadıklarını, **ellerinde hakkı söyleyen Allah'ın Kitabı'nın olduğunu** hatırlatır. Mustafa Said el-Hinn, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, Rey Yay. Kayseri 1993, s.43.

³³ "İnanmayan kadınları nikahınız altında tutmayın (Mümtehine 60/10) âyeti nâzil olunca Hiz. Ömer'in müşrik olan iki hanımını âyetin hükmü gereği o gün boşaması bu duruma kanıt olabilir. Suyûtî, XIV. 413; Mukâtil de bu âyetin Hiz. Ömer gibi, müşrik kadınla evli olan kimseler için nâzil olduğunu ifade eder. Mukâtil, *Tefsiru Mukâti'l b. Süleyman*, tahk. Abdullah Mahmud Şehâte, el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-amme li'l-kitab, Kahire 1979-1988, IV. 304; Öte yandan Hiz. Ömer'in âyet inmeden eşlerini boşamaması; evinde inanan birini barındırdığı onu kendisi gibi inanmaya zorlamadığı inancına saygı duyduğunu gösterir.

³⁴ Hiz. Ömer'in nineye mirastan altıda bir pay vermesi, Hiz. Ebubekir'in uygulamasına dayanmaktadır. Çünkü Hiz. Ömer, kendisine gelen mirascı nineye 'bu hüküm daha önce senden başka bir nineye verildi' demiştir. Hiz. Ebubekir ise Hiz. Peygamberin böyle bir hüküm verdiğini Muğire b. Şu'be'den öğrenmiştir. Öyleyse bu uygulama Hiz. Peygambere aittir. Ebû Davud, *Sunen*, (18. Kitabu'l-feraiiz 5), III. 317; İbn Mâce, *Sunen*, (23. Kitabu'l-feraiiz 4), II, 909-910; Darimî, *Sunen*, (21. Kitabu'l-feraiiz 19), II. 658; Tirmîzî, *Sunen*, (27. Kitabu'l-feraiiz 10), IV. 420

olumsuz bakması da bu bağlamda ele alınabilir. Valinin, söz konusu kişinin “Allah’ın Kitabı ve ferâizi bilen biri olduğunu” söylediğinde onun, Hz. Peygamber’in “şüphesiz Allah bu Kitap’la amel edenleri yükseltir, etmeyenleri alçaltır.” sözünü hatırlaması,³⁵ göreve getireceği kimselerde Kur’an birikimini önemsemesi gerektiği yönündeki düşüncesini pekiştirmiştir. Ebu Musa el-Eşâri ve Kadı Şurayh’a yazdığı mektuplar’da “Allah’ın Kitabı’na göre hükmet”³⁶ şeklindeki tâlimatı yine onun karşılaşılan sorunlarda ilk başvuru kaynağı olarak Kur’an’ı dikkate aldığıının ispatıdır. Hanımını hayızlı iken boşayan oğlu Abdullah’ı yerine halife bırakması hususunda yapılan öneriye “hanımını ne zaman boşayacağımı bilmeyen birini mi halife bırakayım?”³⁷ demesi, Hz. Ömer’in yöneticide Kur’an bilgisi yanında Kur’an’ı hayata katmasını da önemseydiğini gösterir.

Hz. Ömer hüküm içerikli âyetlere ayrı bir önem vermiştir. Onun bu çabası Kur’an’ı teşri açıdan ele aldığı yönünde değerlendirilebilir. Özellikle miras hukuku ile ilgili olarak kelâle âyeti diye bilinen Nisa suresinin 178. ayetini anlama isteği ve gayreti dikkat çekicidir. Nitekim, bu konuyu Hz. Peygamber’e bizzat sormuş, cevap alamamış, kızı Hafsa’ya sordurmuş yine cevap alamamış³⁸, Hz. Peygamber’in vefatından sonra ise onun sır arkadaşı olarak bilinen Huzeyfe’ye -“Resulullah açıklamış olabilir” diye- sormuş ondan da cevap alamayınca³⁹ kabuğuna çekilerek bu bilgiyi yeryüzündeki hiçbir şeyle değişmeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁰ Kelâle âyetini anlamayınca “Ey Allah’ım! Sapmayasınız diye âyetleri açıkladık”⁴¹ buyuruyorsun, kime açıkladın? Ben bu âyeti anlamadım”⁴² diyerek ahkâm âyetlerinin içeriğini öğrenme yönündeki

³⁵ Müslim, *Sahih*, I. 559 (6. Kitâbu Salati’l-müsafirin 47) nu. 269; İbn Mace, *Sünen*, I. 78-79 (Mukaddime, 16) nu. 218; Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili’l-Kur’an*, s. 93, 94-5; Ebu Abdillâh el-Huseyn b. el-Hasen el-Hâlimî (ö.403/1012), *Kitâbu’l-Minhâc fi Şuabi’l-İman*, tahk. Hilmi Muhammed Fuda, Daru’l-fiker, b.y., 1979/1399, II. 263; İbn Kesir *Müsnedü’l-Fârûk Ömer b. El-Hattab*, I. 201 (İbn Kesir hadisin zayıf ve hasen olduğu görüşündedir. İbn Kesir, a.y.)

³⁶ Nesâi, *Sünen*, VIII.231 (49. Kitâbu âdabi’l-kudat 11.) nr. 5395; Darimi, *Sünen*, I.55 (Mukaddime 20.), nr. 169; Nitekim Hz. Ömer’in görüşlerini önemseyen İbn Abbas, biri kendisine bir şey sorduğunda Kur’an’da varsa ayetten, yoksa Resulullah’ın sünnetinden, orada yoksa Ebubekir ve Ömer’in görüşlerinden, eğer orada da bir şey bulamazsa kendi görüşüyle soruya cevap verirdi. Darimi, *Sünen*, I.55 (Mukaddime 20.), nr. 168.

³⁷ İbn Sa’d, III, 343; Taberi, IV, 228; İbnü’l-Esir, *el-Kamil*, III. 65; Suyûtî, *Târihu’l-hulefa*, 13; Karş:Ahmet Turan Yüksel, *Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer*, İSTEM, Yıl: 3, Sayı: 6, 2005, s.71; Hz. Ömer sorumluluk vereceği kimselerin toplumun güvenini kazanmış kimseler olmasını da önemsemiştir. Taberi, *Târihu’t-Taberi*, V.26; Ayrıca bkz. Reşit Özbalıkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitabet*, s. 95.

³⁸ Suyûtî, V. 143, 144; Suyûtî Tavus’tan gelen benzer rivâyetlere yer vermektedir. Suyûtî, a.y.; İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, IV. 400.

³⁹ Abdurrezzak, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-aziz*, I. 171; Suyûtî, V. 151.

⁴⁰ Taberi, VI, 60; İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, I. 401; İbn Asâkir, *Târihu Medinet-i Dimeşk*, XLIV. 407; Ebu Davut et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebi Davud*, s. 11; Rivâyetin diğer versiyonlarında, “yer yüzündeki her şeyden” yerine “Rum saraylarını cizye olarak vermekten” ifadesi yer almaktadır. Bkz Taberi, VI. 58; Rivayetteki “âyetin yarısı –nisf-“ ifadesi diğer rivayetlerde “sayf ayeti” olarak da geçmektedir.

⁴¹ Nisa 4/178.

⁴² Taberi, VI, 61; Suyûtî, V. 155; Abdurrezzak, I.178; Bu aynı zamanda Hz. Ömer’in vahiyle olan özel diyalogunun bir göstergesidir. Nitekim, içkinin kesin haram kılındığına dair; فهل أنتم منتهون “Artık vazgeçtiniz değil mi?” âyeti nâzil olunca Hz. Ömer: انتهينا ربنا “Evet vazgeçtik yarabbi”

arzusunu, serzeniş düzeyinde dile getirmiştir. Öte yandan o, bu konuya ilişkin bir yazı kaleme almış, ancak Hz. Peygamber'in tutumunu hatırlayarak ve “insanları yanlış yönlendirebilirim” düşüncesiyle (olsa gerek) onu imha etmiştir.⁴³

İşte Hz. Ömer'in sorulara cevap verirken önce Kur'an'a bakması, hayatına Kur'an'la yön vermesi, ahkam ayetlerini öğrenme isteği, yönetime atayacağı kimselerin Kur'an donanımlarına ve onu hayata katmalarına özen göstermesi hem Kur'an'ı teşri kaynağı kabul ettiğini hem de teşri kaynağına yönelişlerinin çeşitliliğini gösterir.

B. Hz. Ömer'in Kur'an-ı Kerim'i Yorum Yöntemi

Bu başlık altında Kur'an'ı ilâhî mesaj ve teşri kaynağı olarak gören Hz. Ömer'in ayetlere ilişkin anlama ve yorumlarında baş vurduğu kaynaklar, benimsediği yöntem(ler) üzerinde durulacaktır. Aslında onun Kur'an anlayışı, anlama ve yorumlaması birbirlerini tamamlar mahiyettedir. Kur'an'ı anlama yönteminin bir parçası olan Kur'an'ı kalbiyle anlama onun Kur'an'la duygusal iletişimde karşımıza çıkar. Aynı şekilde kelime tahlili yaparak hükümler çıkarması Kur'an'ı teşri kaynağı olarak görmesiyle ilişkilendirilebilir.

a. Anlama ve Yorum Kaynağı

Kur'an'ı ilahi mesaj ve teşri kaynağı olarak gören Hz. Ömer âyetlere ilişkin anlama ve yorumlamalarda bulunmuştur. Onun bu çabaları kaynak ve yöntem açısından ele alınabilir. Buna göre, Hz. Ömer'in anlama ve yorumlamada üç kaynağı vardır. Bunlardan ilki, elçi olması yönüyle Hz. Peygamber'in Kur'an'a ilişkin açıklamalarıdır. Hz. Ömer bu açıklamaları önemsemiş ondan nakillerde bulunmuştur. Onun, Hz. Peygamber'in, İsrâ suresinin 78. âyetindeki *لِذَلُوكِ الشَّمْسِ* ifadesini “güneşin kayması zevale doğru akması” şeklinde anlamasını nakletmesi⁴⁴ bunun bir göstergesidir. Bu durum “rivâyet tefsiri”nin ilk nüvelerini o döneme kadar götürebileceğimiz anlamına gelmektedir. O, Hz. Peygamber'den nakilde bulunmanın yanısıra, sahabilere danışmış, bu sayede Kur'an'ı kolektif akılla anlamaya çalışarak bu alanda öncülük etmiştir. Bu bağlamda hüküm gerektiren konuları daha çok sahabenin ileri gelenlerine danışmıştır. Evlendikten altı ay sonra doğum yapan kadının durumunu ashaba sormuş, söz konusu soruyu ilmiyle temayüz etmiş Hz. Ali cevaplamıştır.⁴⁵ Diğer

sözyle vahye karşılık vermiştir. Nesai, *Sünen*, VIII. 286,287 (51. Kitâbu'l-eşribe 1.) nr. 5537; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 53.

⁴³ Taberi, VI, 58; Abdurrezzak, *Musannef*, X.301-302, nu.19183; İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, IV. 402; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V.147; Bu konuda ilginç bir rivâyet daha nakl edilmektedir: Rivâyete göre; Hz. Ömer eline bir kürek kemiği alır ve Resulullah'ın ashabını yanına toplar. Kelale hakkında hüküm vereceğini evlerinde (oturan) kadınlara haber verilmesini ister. O esnada evden bir yılan çıkar. İnsanlar dağılırlar. Hz. Ömer bunun üzerine, “Allah dileseydi bunu tamamlamamı nasib ederdi.” diyerek yazıyı yazmaktan vazgeçer. Taberi, a.g.e., VI. 58; Beyhaki, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI. 245; Suyûtî, a.g.e., V. 147; Bu rivayeti, Ömer'in tenkidî yaklaşımlarına ve aynı konuyu içeren yukarıdaki rivâyetlere ters düştüğü için ihtiyatla karşılamaktayız.

⁴⁴ Suyûtî, IX. 411.

⁴⁵ Katade tarikiyle gelen bir rivâyete göre Ebu Harb b. Ebu'l-Esved ed-Düeli bu konuya ilişkin olayı şöyle nakleder: Hz. Ömer'e altı ayda doğum yapan bir kadının durumu soruldu. O da bu

tarafından lafzın anlamı ancak bir kabilenin yardımıyla anlaşılabilir - sahabilerin de bulunduğu bir ortamda- halka veya söz konusu kabileye danışmıştır. Örneğin Rahman suresinin 72. âyetindeki الخيام kelimesini halka sormuş, cevap veren olmayınca kendisi açıklama yapmıştır.⁴⁶ O, bu tavrıyla, hem lafzın anlamını öğretmeyi, hem de Kur'an konusunda halkı bilinçlendirmeyi amaçlamıştır. İşte Hz. Ömer'in bir ayeti sahabenin ileri gelenlerine veya bir kabileye danışması anlama ve yorumlamadaki ikinci kaynağıdır, denilebilir. Onun bu alandaki üçüncü kaynağı ise re'y ve içtihadıdır. Bir başka deyişle âyetleri bilgi ve donanımıyla anlayıp yorumlamasıdır. Bu çabasında muvafakatleri (bazen nâzil olan âyetle bire bir örtüşen yorumları ve açıklamaları da) etkili olmuş, kendine daha çok güven duymasını sağlamıştır. Örneğin, o "Makam-ı İbrahim'i namazgah edinelim" diye Hz. Peygamber'e öneride bulunmuş; "Makam-ı İbrahim'i namazgah edinin" anlamındaki Bakara suresinin 125. âyeti nâzil olmuştur.⁴⁷ Bunun üzerine Hz. Peygamber de kendisini "muahades"⁴⁸ olarak tanıtmıştır.⁴⁹ Ayetleri anlama ve yorumlamada kendine güven duyduğunun bir göstergesi olarak, o, bir kısım yorumlarında âyetin lafzına bağlı kalmamıştır. Maide suresindeki أَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ "Bu gün dininizi tamamladım" âyeti nâzil olduğunda, bu âyetle "Her kemalin ardından bir zeval gelir" sözü arasında bağ kurarak bu ayetten Hz. Peygamber'in ahirete irtihalinin yaklaştığı sonucunu çıkarmıştır.⁵⁰

Ancak Hz. Ömer'in yaptığı yorumlarda kendisine güç kattığına

soruyu Resulullah'ın ashabına yöneltti. Hz. Ali Ömer'e, zina sebebiyle kadına had uygulamaması yönünde görüş beyan etti. Ve görüşünü şu âyetlerle temellendirdi: Ahkaf suresinin 15. âyetine göre وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا hamilelik ve süttten kesilme süresi toplam olarak otuz aydır. Lokman suresinin 14. âyetine göre وَفِصَالُهُ فِي عَامَيْنِ emzirmenin yirmidört aya kadar sürebileceği ifade edilmektedir. Bu durumda hamilelik süresi için altı ay kalmaktadır. Öyleyse bir kadının altı ayda çocuk doğurması mümkündür." Bu çıkarım üzerine Hz. Ömer: "Doğrusu bu kadının altıncı ayın sonunda doğurduğu ifade edilmişti" diyerek Hz. Ali'yi haklı bulur ve kadını cezalandırmaz. Suyûtî, XIII. 324; Benzer rivâyeti İbn Abbas da nakl eder. Ancak bu rivâyette emzirme suresinin yirmi dört ay olduğuna ilişkin kaynak Lokman suresinin 14. âyeti değil de Bakara suresinin 233. âyeti verilmiştir. "Recm" yerine "zulm" ifadesi geçmektedir. Âyetleri delil olarak ileri sunan yine Hz. Ali'dir. Suyûtî a.g.e., a.y.

⁴⁶ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, XVII. 209.

⁴⁷ Buhari, *Sahih*, I.105 (8.Kitâbu's-salah 32.); Buhari, *Sahih*, V.149 (65.Kitâbu't-tefsir, suretu'l – bakara 9.); Darimi, *Sünen*, I. 375 (5. Kitâbu'l-menâsik 33.); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I. 33, 34.

⁴⁸ Muahades: İlham olunan, kendisine ilham olamı feraseti ile bildiren, anlamındadır. Muhammed Murtaza el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tacu'l-Luga*, tahk. Mustafa Hicazî, Matbaatu Hukumeti Kuveyt 1969/1389, V. s.210

⁴⁹ Tirmîzî, *Sünen*, V.619 (46. Kitâbu'l-menâkib 17) nu.3686; Hakim, *el-Müstedrek*, III.85; Abdilberr, *el-İstiab fi ma'rifeti'l-ashab*, tahk. Ali Muhammed el-Becâvi, Nahdatu Mısır, Kahire t.y., III.1147; Zehebi, *Târihu'l-İslam*, III. 261; Suyûtî, *Târihu'l-hulefâ*, s.109; İbn Cevzi, *Menâkib*, s.29; Tirmîzî, hadisın hasen garip olduğunu Müşerrih (Müşrih) b. Ahan dışında kimseden bu hadisın işitilmediğini ifade etmektedir. Tirmîzî, a.y.

⁵⁰ Taberi, a.g.e., IV. 106-107; Taberi bu haberin mürsel olduğunu, haberin ravisi Ebu Harun'un, -ki adı Antere b. Abdurrahman'dır, künyesi Ebu'l-Veki ' dir- tabiinden olduğunu belirtir. Buhari, *et-Târihu'l-kebir* adlı eserinde (4/1/84) (Ebu Harun'un) Hz Ali'yi gördüğünü babası Harun'un ve Ebu Sinan'ın Ali'den rivâyette bulunduğunu kaydeder. Ayrıca İbn Sa'd'ın Tabakatu'nda ve İbn Ebi Hatim'de terceme-i halinin bulunduğunu söyler. Taberi, a.y.; Suyûtî, V. 183; Hz. Ebubekir de aynı görüştedir. Elmalılı, *Hak dini Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam ve diğerleri, Azim, t.y., III. 159.

inandığımız vahye muvafakatlerinden, görüşlerinde her an Allah'ın muradını yansıttığı düşüncesinde olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Çünkü kaynaklarımızda Hz. Ömer'in, Hz. Peygamber'e getirdiği öneride yanıldığı, vahyin kendisini doğrulamadığı olaylar da mevcuttur.⁵¹

b. Anlama ve Yorum Yöntemi

Hız. Ömer'in Kur'an'ı anlama ve yorumlamada rey ve icthada yer verdiğini görüşlerinin vahiyle desteklenmiş olmasının (muvafakatlerinin) yorumlarda kendisine öz güven kattığını yukarıda ifade etmiştik. Kur'an'ı anlama ve yorumlama yönteminin önemli bir bölümünü, Kur'an hakkında bilgi edinmek için yanına gelen Mısırlı gruba yönelttiği sorularda bulmak mümkündür. Önemine binaen Mısırlı grup ile Hız. Ömer arasında geçen diyalogu burada zikretmek istiyoruz: Abdullah b. Amr Mısırdaki iken yanına bir grup insan gelir ve; "Allah'ın Kitabında bir çok şeyin yapılması emrediliyor ama insanlar bunları yapmıyor, bu konuyu Emiru'l-mü'minin'e sormak istiyoruz, bizi görüştürebilir misin?" derler. Abdullah b. Amr, taleplerini olumlu karşılar ve onlarla birlikte Hız. Ömer'e gelir. Söz konusu meseleyi Hız. Ömer'e açar ve onların halifeyle görüşmelerini sağlar. Ziyaretçiler, Hız. Ömer'in huzuruna gelince, Hız. Ömer en yakınında bulunan kişiden başlayarak; "Allah ve İslam'ın hakkı için doğru söyle: Kur'an'ın tamamını okudun mu?" O kişi, "Evet" der. Hız. Ömer: "Kalbinle onu kavradın mı?" diye sorar. Aynı kişi; "hayır", cevabını verir. Hız. Ömer sorularına devam eder: "Gözünle dilinle onu algıladın mı? Davranışınla onu anladığını gösterdin mi?" Hız. Ömer bu soruları orada bulunan herkese sorar. Benzer cevapları alınca: "Ömer'in annesi Ömer'in ölüsünü görsün ki, siz insanları Allah'ın kitabına göre davranmaları hususunda zora koşuyorsunuz. Rabbimiz bize nelerin günah olduğunu bildirmiştir. O, *إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ* ⁵² buyurur." Ardından Ömer: "Medineliler sizin

⁵¹ Bu konuya ilişkin bir olay İkrime'nin anlatımıyla şöyledir: Abdulmenaf oğullarından Utbe b. Rebia, Şeybe b. Rebia, Mut'im b. Adiy, el-Hars b. Nevfel, Karaza b. Abd, Amr b. Nevfel'in de aralarında bulunduğu bir grup Ebu Talib'e geldiler ve "yeğenin Muhammed köle ve hizmetçilerimizi yanına almasa, biz kendisine itaat eder, onu tasdik eder ve yüceltiriz" dediler. Ebu Talip de onların bu isteğini nebîye ilettiler. O esnada orada bulunan Ömer b. el-Hattâb: "Ya Resulallah! Nasıl olsa sözlerinden döncekler, tekliflerini kabul etseniz de onların asıl maksatları günyüzüne çıksa." dedi Allah bunun üzerine Hız. Peygamber'e onların bu teklifini kabul etmemesi yönünde ayeti inzal buyurdu; *وَأَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ يَخَافُونَ أَنْ يُخْشَرُوا إِلَىٰ رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهِ وَلِيٌّ وَلَا شَفِيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدَاةِ وَالْعَشِيِّ يُرِيدُونَ وَجْهَ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ وَكَذَلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُوا أَهَؤُلَاءِ أَمْ مِنَ اللَّهِ عَلَيْهِمْ* Enam 6/51,52,53; Taberi, VII.264,265, nu. 10333, 10334; Aynı rivâyet farklı ifadelerle Mukâtil de de yer almaktadır. Mukâtil, *Tefsîr*, I. 564; Bu rivâyete göre Hız. Peygamber'in Hız. Ömer'in önerisini kabul etmesi beklenemez. Bilindiği üzere benzer bir olay Kureyşin ileri gelenleri Hız. Peygamberin yanına iken Abdullah İbn Mektum'un ondan dine ilişkin bir şeyler öğrenme arzusuna karşılık çıkarması esnasında yaşanır. Hız. Peygamber, Kureyşlilerin Abdullah İbn Mektum'un gelişinden hoşlanmadıklarını bildiği için o da yüzünü ekşitir. Bu olay üzerine Abese suresi nâzil olur. Bu iki surenin nâzil oldukları zaman karşılaştırıldığında; Abese Suresinin İslam'ın ilk devirlerinde (Mevdûdi, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan yay., İstanbul 1986, VII. 36) Enam Suresinin ise Mekke döneminin sonlarında nâzil olduğu görülür. (*Tefhimu'l-Kur'an*, I. 461) Yani Abese Suresi En'am suresinden öncedir. İşte Hız. Peygamber benzer bir olayı tecrübe ettiği için Hız. Ömer'in bu isteğini kabul etmemektedir.

⁵² İlgili âyetin anlamı şöyledir: "Yasaklanan günahlardan kaçınırsanız, günahlarınızı örter, sizi ikramı bol güzel bir yere yerleştiririz," Nisa 4/31.

geldiğinizi biliyorlar mı?” diye sorar. Onlar: “Hayır” der. Ömer: “Bilselerdi, bu konuda onları da bilgilendirirdim”, der.⁵³

Hiz. Ömer, Kur'an'ı anlama hususunda yaşanan sorunun Kur'an'dan değil, görüşmeye gelenlerin gerekli gayrette bulunmamasından kaynaklandığı görüşündedir. O sorduğu sorularla 'Kur'an'ı doğru anlamada gerekli gördüğü temel prensipleri' sıralamış olmaktadır. Öte yandan bu prensipler (Kur'an'ı diliyle anlama, bir bütün olarak okuma gibi), Hiz. Ömer'in âyetlere ilişkin anlama, yorumlama ve uygulamaları ile de örtüşmektedir.

Mısır'dan gelenlere 'Kur'an'ı kalbinizle anladınız mı?' diye yönelttiği soru, Hiz. Ömer'in Kur'an'ı sıradan bir metin değil ilahi mesaj olarak görmesi sonucu sergilediği tavırda görmek mümkündür. Örneğin o, bir defasında yatış namazını kıldırırken Yusuf Suresini okur ve Yusuf kelimesinin geçtiği âyete geldiğinde hıçkırıklara boğulur. Bu olayı anlatan Alkame b. Ebi Vakkas en arka saftan onun hıçkırık seslerini işitiğini söyler.⁵⁴

Mısırlı gruba 'Kur'an'ı, diliyle ve gözüyle anladınız mı?' şeklinde sorduğu soruyu, onun kelime tahlillerinde, âyetten kimin/neyin kastedildiği yönünde yaptığı açıklamada kelimenin anlamını yönlendirmek için kullandığı ara ifadelerde⁵⁵ görmek mümkündür. *أحل لكم صيد البحر وطعامه* *Deniz avı ve taamı size helal kılındı*⁵⁶ âyetindeki; *صيد* ve *طعام* kelimelerini açıklaması kelime tahlillerine örnek olarak verilebilir. O, *صيد* kelimesine “denizden avlanılan”, *طعام* ifadesine ise “denizin dışarıya attığı”, anlamını vermiştir.⁵⁷

Hiz. Ömer'in Mısırlı ziyaretçilere, Kur'an'ı lafzıyla anlama bağlamında sorduğu soruyu, onun, âyetleri kabilenin lehçesi ve şiirle anlatma çabasında görebiliriz. “Cahiliye şiirinde Kitabınızın tefsiri ve ifadelerin anlamları vardır”⁵⁸ şeklindeki sözü ve Nahl suresi 47. âyetteki *تَخَوُّفٍ* kelimesine şiirden delil getirerek⁵⁹ “azaltmak” anlamını veren kişiyi tasvibi, Kur'an'ı lafzıyla anlamasına

⁵³ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, V.63-64; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, IV. 356-357; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, tahk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, III. 468-469; Karş. İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-Me'sûr*, s. 292,293.

⁵⁴ Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VIII.314; Abdurrezzak, *Musannef*, II.111, nu. 2703; Ayrıca bkz. Muhammed Ravvas Kal'aci, *Mevsuatu Fıkhî Ömer İbni'l-Hattab*, s.560; Rivâyetin başka bir versiyonunda Hiz Ömer sabah namazını kıldırırken Hiz Yakub'un 'Acımı ve üzüntümü Allah'a havale ediyorum' (Yusuf 12/86) sözüne gelince hıçkırıklara boğulur. Abdullah b. Şeddâd safin sonunda olduğu halde onun bu ağlayışını işitir. İbn Sa'd, VI. 126; Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.137-138; Suyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, VIII. 314; Abdurrezzak, *Musannef*, II. 114, nu. 2716; İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, XIV. 7; İbnu'l-Cevzî, *Menâkıb*, s. 187.

⁵⁵ Bu konuya ilişkin örnekler için bkz. Davut Şahin, a.g.t., s.145-153.

⁵⁶ Maide 5/96.

⁵⁷ Taberi, *Câmiu'l-Beyân*, VII. 86.

⁵⁸ Muhammed Huseyn ez-Zehebi, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Daru'l Erkam, Beyrut, 3874, I. 51; Muhammed Beyyumi Mehran, *fi Tarihi'l-Arabi'l-Kadim*, Riyad 1977, s.8; Ayrıca bkz. İbnu'l-Ferid, VI. 93; İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve 'ş-Şuara*, I. 93.

⁵⁹ ez-Zehebi, *et-Tefsîr ve'l Müfessirun*, I. 26.

örnek olabilir. Bu, “edebi tefsir”⁶⁰’in ilk nüvelerinin o döneme kadar uzanabileceğini gösterir.

Kur’an’ın anlaşılması bağlamında Mısırlı gruba önerdiği “Kur’an’ın bütünlüğü” hususu, Hz. Ömer’in ayeti ayetle açıklamasında, ayetleri gruplandırmasında ve ayetin siyak-sibakını dikkate almasında görülebilir. Bu bağlamda o, Nisa suresinin 24. ayetindeki *كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ* ifadesini evlenilecek kadın sayısı olarak anlamış bunu da “dört” olarak belirlemiş⁶¹ böylece aynı surenin 3. âyetindeki “dört” sayısına telmihte bulunmuştur. Bunun yanında âyetleri gruplandırarak ortak bir kavram üzerinde de durmuştur. Bir konuşmasında *أَزْوَاج* kelimesini içeren Tekvir suresinin 7. âyetiyle Saffat suresinin 22. âyetini ard arda zikretmiş;⁶² diğer bir konuşmasında ise aynı kavramı içeren Tekvir suresinin söz konusu âyetiyle Vâkıâ suresinin 7-9. âyetlerini okumuş, ortak kavram olan *أَزْوَاج* için “iyilikte beraber olanlar cennette; kötülükte beraber olanlar ise cehennemdedir” şeklinde yorum yapmıştır.⁶³ Bu yaklaşımı “konulu tefsir”i⁶⁴ çağrıştırır mahiyettedir.

Hız. Ömer’in Kur’an’ı bir bütün olarak ele aldığını gösteren diğer bir durum ise âyetin siyak-sibakını önemsemiş olmasıdır. Örneğin İbn Abbas’ın da bulunduğu bir ortamda o, Maide suresinin 93. âyetini bağlamından kopararak okuyan ve içki içmeyi kendine meşru kılmak isteyen yorumunu kabul etmemiştir. İbn Abbas’ın o kişiye ayetin öncesini dikkate almadığı için ayeti yanlış anladığını söylemesi, Hız. Ömer’in de bu cevabı tasvip etmesi, ayetin bağlamını dikkate aldığını gösterir. İbn Abbas’ın anlatımıyla olay şöyledir: İlk muhacirlerden içki içen biri, Hız. Ömer’in huzuruna getirildi. Hız. Ömer ona had cezası uygulanmasını emretti. O kişi: “Aramızda Allah’ın Kitabı olduğu halde

⁶⁰ Çağımızda Kur’an’ın Edebi Tefsirini savunanların başında Emîn el-Hûlî gelir. Ona göre Edebi Tefsir metodu iki safhalı bir araştırma ile gerçekleşir. a)Kur’an’ın etrafında yapılan araştırma, b)Kur’an’ın içinde yapılan araştırma. Her bir maddenin kendi içinde iki kısma ayrıldığını söyleyen el-Hûlî, metodun konumuza ilişkin olan ikinci yönünü şu şekilde ele alır: b)Kur’an’ın içinde yapılan araştırma. b1) Kelimelerin incelenmesi. b2) Terkiplerin incelenmesi. Emîn el-Hûlî, *Kur’an Tefsirinde Yeni Bir Metod*, Ter: Mevlüt Güngör, Kur’an Kitaplığı, İstanbul 1995, 76-90; Hız. Ömer’in kelimelere ilişkin açıklaması ve şiire yaptığı atf Kur’an’ın içinde yapılan araştırmanın bir bölümü olan ‘Kelimelerin incelenmesi’ne katkı sağlayabilir, kanaatindeyiz.

⁶¹ Taberi, V. 8; Ubeyde’ye ait olan bu açıklamanın bir benzerini Hız. Ömer’in yaptığı ifade edilmektedir. Taberi, a.y., nr. 7144; Suyûtî, IV. 324.

⁶² Buhâri, *Sahih*, VI. 80 (65. Kitâbu’t-Tefsir, 81. Suretu ize’ş-şems).

⁶³ Taberi, XXX. 87-88; Hız. Ömer aynı konuya ilişkin bir başka rivâyette “Facirlerle facirler salihler ile salihler bir arada bulunacaklar” demiştir. İbn Kesir, *Müsnedü’l-Fârûk*, II. 620.

⁶⁴ Konulu tefsir: Kur’an’da herhangi bir konuyla ilgili bütün ayetleri toplayarak, bunları mümkün olduğunca nüzül sırasına koyup, ilmî bir incelemeye tabi tuttukten sonra Allah’ın o konu ile ilgili muradını toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışan bir tefsir metodudur. Mevlüt Güngör, *Tefsir’de Konulu Tefsir Metodu*, İslamî Araştırmalar Dergisi, C. II, sayı:7, Mayıs 1988, s. 50; Bu konuya ilişkin diğer bir çalışma ise Hasan Hanefî’ye aittir. O, bir makalesinde geçmişte çeşitli disiplinlerin (kelâm, tarih, felsefe tasavvuf gibi) kurulmasında Kur’an’ın bir araç olarak kullanıldığını, bir süre sonra da bu disiplinlerin Kur’an’ın yorumlanması için kullanılmaya başlandığını söyler. Böylece konulu tefsirin başlangıcını söz konusu disiplinlerin oluşturdukları tefsirlere kadar götürür. Hasan Hanefî, *Konulu Tefsir Metodu*, Çev.: Sönmez Kutlu, İslamî Araştırmalar Dergisi, C. IX, sayı:1-4, 1996, s. 158; Bu makalede Hanefî, konulu tefsire örnek olarak Kur’an’da geçen “insan, mal, yeryüzü” kavramlarını vermekte bu kavramların Kur’an’da kullanıldığı anlamlara işaret etmektedir. Hasan Hanefî, a.g.m., s. 164-166.

niçin bana ceza veriyorsun?” dedi. Hz. Ömer: ‘Allah’ın kitabındaki hangi âyet benim sana ceza uygulamamı engelliyor.’ deyince, adam, Allah:

لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا إِذَا مَا اتَّقَوْا وَآمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَآمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَأَحْسَنُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ

buyuruyor. (“İman edip sâlih amel işleyenler bundan böyle güzel işlere devam ettikleri sürece... Önceden tattıklarında kendilerine bir günah yoktur. Allah, iyileri sever.”⁶⁵) Ben de, iman eden, salih amel işleyen, takva sahibi ve iyilikte bulunanlardım. Üstelik Resulüllah’la Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarına katıldım”, dedi. Bunun üzerine Hz. Ömer, orada bulunanlara ‘Buna cevap verecek biri yok mu?’ diye seslendi. Ben de, diyor İbn Abbas, “Bu âyetler içkinin haram kılınmasından önce ölenler için mazeret; geride kalanlara içkinin haram olduğunu gösteren bir hüccettir. Allah:

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ

buyuruyor. Eğer bir kişi iman edip salih amel işleyenlerdence, iman ve amelini takva ile taçlandırmışsa Allah ona içki içmeyi yasaklamıştır.”⁶⁶ dedim ve o kişiyi uyardım.⁶⁷

Bu örnekler Hz. Ömer’in ayeti ayetle anladığını, ayetleri gruplandığını ve ayetin siyak sibakına önem verdiğini göstermektedir. Kanaatimizce bu, onun Mısırlı gruba Kur’an’ı bir bütün olarak anlamaları gerektiği yönünde sunduğu önerinin kendi anlamasındaki karşılığıdır.

HZ. ÖMER’İN KUR’AN YORUMLARINDA LAFZA BAĞLI OLMAYAN YORUMLAR DA BULMAK MÜMKÜNDÜR. Bu konuya İbn Abbas’ın şu anlatımı örnek verilebilir: Bir gün, Ömer, Bedir ashabının bulunduğu meclise beni de götürdü ve oradakilere; “*iza cae nasrullahi vel feth*”⁶⁸ suresi hakkında düşüncelerini sordu. Bazıları: “Bize zafer ve fetih (Mekke’nin fethi) nasib edildiği için hamd etmemiz ve bağışlanma dilememiz isteniyor,” dedi. Bazıları ise, hiç yorum yapmadı. Ömer,

⁶⁵ Maide 4/ 93.

⁶⁶İlgili âyetin anlamı şöyledir: “Ey iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet için çekilen oklar şeytanın pis işlerindedir.”Maide 4/ 90.

⁶⁷Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V. 361; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, II. 578; Aynı olay başka bir rivâyette söz konusu kişinin Bahreyn sahibi'l-haracı Kudame b. Mazun olduğu ifade edilir. (Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemerî el-Basrî (262), *Târihu'l-Medineti'l-Münevvere*, tahk. Fehim Muhammed Şeltût, b.y,b.t., III. 842-844; Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II. 42); Diğer bir rivayette ‘Ebu Cendel’in içki içtiği ve aynı ayeti okuyarak davranışını meşru kılmak istediği, bu durumu Şam komutanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah’ın Hz. Ömer’e yazdığı’ belirtilir. Hz. Ömer de had cezası uygulanması için talimat verir. Ebu Ubeyde cezaı uyguladığını Hz. Ömer’e bir yazıyla bildirir. Bunun üzerine Hz Ömer Ebu Cendel’e hitaben ‘bir hata işledin, tövbe etmen gerekir’ diyerek Mu’min suresinin 1. âyetini yazar. Beyhaki, *Sünenu'l-Kubra*, IX. 105; Ayrıca bkz. El-Kuraşi, *Evveliyatu'l-Fârûk es-Siyasiyye*, s.320-321; Rivâyetin diğer bir versiyonunda cevabı Hz. Ali vermektedir. Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V. 485-486.; Aynı olayı anlatan başka bir rivayette Hz. Ömer’in bu kişiye had cezası verdiği bildirilmektedir. İbn Şebbe, *Târihu'l-Medine*, III. 844-848.

⁶⁸ Nasr 110/.

bana: ‘Ey İbn Abbas! Sen de böyle mi düşünüyorsun?’ dedi. ‘Hayır’ dedim ve ‘Bu âyet Resûlullah’ın ecelini haber veriyor. Allah elçisine; Allah’ın yardımını ve zaferi geldiğinde, ki bu senin ecelini gösterir, Rabbini hamd ederek an, ondan bağışlanma dile, O, çokça tevbeleri kabul edendir, buyuruyor,’ diye ekledim. Bunun üzerine Ömer: ‘Ben de senin dediğin şekilde biliyorum’, dedi.⁶⁹ “*Tercumanu’l-Kur’an*”⁷⁰ olarak bilinen İbn Abbas’ın yaptığı ve Hz. Ömer’in katıldığı bu yorumda lafzı aşan bir durum söz konusudur.

Hız. Ömer’in, ehl-i kitabın sorularını âyetle cevaplaması, sordukları âyete ilişkin yorumlar yapması da lafza bağlı olmayan yorumlar arasında zikredilebilir. Örneğin bir Yahudinin, Al-i İmran suresinin 133. âyetindeki “yer ve gökler genişliğinde cennet” anlamına gelen ifadeyi delil getirerek “cennet yer ve göğü kaplıyorsa peki cehennem nerede?” şeklindeki çıkarımına, Hız. Ömer, “gündüz olunca gece; gece olunca gündüz nerede?” diye karşılık vermiştir⁷¹. Onun, Abdullah b. Selâm, Ka’bu’l Ahbar, Temim ed-Dâri gibi ehl-i kitaptan ihtida edenlerin yorumlarına karşı sergilediği ihtiyatlı tavır ise;⁷² “isrâiliyatın” Kur’an, sünnet ve akıl çerçevesinde değerlendirildikten sonra kabul edilebileceği görüşünde olduğunu göstermektedir. Ka’b’ın Nisa 56. âyet için “bu âyete ilişkin bir yorum biliyorum” demesi üzerine Hız. Ömer’in “Hız. Peygamber’den işittiğimiz gibiyse alırız” şeklinde karşılık vermesi⁷³ ehl-i kitabın yorumuna ihtiyatla yaklaştığını gösterir. Aynı şahsı, o, “Atalarından rivâyeti bırak; yoksa

⁶⁹ İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru’l-me’sûr*, s. 845; Suyûtî, a.g.e., nâşir: Muhammed Emin Demc, VI. 407; Bu rivayet için ayrıca bkz. Buhari, *Sahih*, VI. 94 (65. Kitâbu tefsir, 110. Suratu iza cae nasrullahi, 3); Tirmîzî, *Sünen*, V.450 (44. Kitâbu Tefsir 110) nu.3362; (Ebu İsa, hadisin hasen sahih olduğunu söylemektedir. Tirmîzî a.y.) Taberi, *Camîu’l-Beyân*, XV. 434; İbn Kesir, *Müsnedü’l-Fârûk*, II.622; Suyûtî, *el-İtkan*, I. 89; Suyûtî, XV. 726; Hakim, *el-Müstedrek ale’s-Sahihayn* (Zehebi’nin zeyli olarak te’lif ettiği “*Telhis*” ile birlikte , Mektebetu’l-matbuati’l-İslamiyye, Beyrut t.y., II.311; Hız. Ömer’in bu âyete ilişkin açıklaması Süleyman Ateş tarafından “Sahabiler işâri mahiyette tefsir yapmışlar” şeklinde anlaşılmıştır. Süleyman Ateş, *İşâri Tefsir Ekolü*, Yeni Ufuklar Neşr., İstanbul 1998, s. S. 36; Aynı olaya ilişkin başka bir rivayete göre; Bu sure nâzil olduğunda Hız. Peygamber sureyi Hız. Ömer, Hız. Ebubekir ve İbn Abbas’ın bir arada bulunduğu bir ortamda okumuş, bunun üzerine Hız. Ömer ve Ebubekir sevinmiş, İbn Abbas ise üzülmüştür . Mukatil, *Tefsir*, IV. 895.

⁷⁰ Suyûtî, *el-İtkan*, II. 1228

⁷¹ Suyûtî, a.g.e., IV. 7; Bir başka rivâyette Hız. Peygamber’e ve İbn Abbas’a da aynı soru sorulur. O ikisinin verdiği cevapla Hız. Ömer’in verdiği cevap birbiriyle örtüşmektedir. Suyûtî, IV.6, 7; Hız. Ömer’in Yahudilere âyetle açıklamada bulunduğunu gösteren diğer bir olay ise Eşas b. Eslem el-Basrî anlatımıyla şöyledir: Bir gün Hız. Ömer namaz kılariken iki Yahudi yanına gelir. (Namazı bitirdikten) sonra Hız. Ömer’e: ‘Kitabımızda, demirden bir boynuzu olan ve Allah’ın izniyle ölüleri diriltten, Hezekiyel’e rastlıyoruz, sizin kitapta da böyle biri var mı?’ diye sorarlar. Ömer: ‘Allah’ın Kitabı’nda Hezekiyel diye biri yok. Kur’an’a göre Allah’ın izniyle ölüleri diriltten de –Hezekiyel değil- İsa’dır.’ Onlar: “وَرَسُولًا قَدْ قَصَصْنَا لَهُمْ عَلَيْكَ” *Sana anlatmadığımız Peygamberler*” (Nisa 4/164) şeklinde bir âyet var mı?’ diye sorarlar. Ömer: “Tabi ki.” der. (Taberi, II. 794) Bu rivâyet Yahudilerin, Hız. Ömer’in Kur’an’a vâkıf bir sahabi olduğunu bildiklerini göstermektedir. Zirâ Hız. Ömer, Hız İsa’nın özelliğini, Hız Peygamber’e bildirilmeyen peygamberlerin de var olduğunu, Kur’ânî bilgisine dayanarak Yahudilerle paylaşmıştır.

⁷² Bu konuya ilişkin örnekler için bkz. : Davut Şahin, *Hız. Ömer’in Kur’an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2009, s.191-194.

⁷³ Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, IV. 492,493; İbn Kesir, *Tefsir*, tah.: Mustafa es-Seyyit Muhammed, IV. 122.

seni Kırede dağlarına sürerim”⁷⁴ sözüyle tehdit etmiştir.

Buraya kadar Hz. Ömer'in ayeti anlama ve yorumlama çabalarını kaynak ve yöntem açısından ele aldık. Bir de Hz. Ömer'in ayetleri açıklarken benzetmeler yaptığına, beden dili kullandığına dair rivayetler vardır. Onun, muhatabın ayeti daha iyi ve kolay anlaması için bu yöntemi kullandığını düşünüyor, açıklama ve anlama ile ilişkili olan bu rivayetleri buraya almayı uygun görüyoruz. Örneğin o, Bakara suresinin 157. âyetindeki mü'mine verilen üç nimeti devenin yükünün taylorına ve denkleştirmek için konulan ilave yüke benzetmiştir.⁷⁵ Beden diliyle âyeti açıkladığına ise Kâbe'de namaz kıldırırken Kureyş suresindeki رَبِّ هَذَا الْبَيْتِ ifadesine gelince (namazda olduğu halde) parmağıyla Kâbe'ye işaret etmesini,⁷⁶ örnek verebiliriz.

C. Hz. Ömer'in Ayetleri Uygulaması ve Hayata Katması

Hz. Ömer'in ayetleri uygulaması ve hayata katması hususuna gelince bu onun Kur'an'ı anlama çabasından ayrı düşünülemez. Zira o Mısırlı ziyaretçilere sorduğu sorularla Kur'an'ı anlamalarını ve hayata katmalarını amaçlamıştır. Bu bağlamda âyetlerin illetini önemsemiş,⁷⁷ insanı, hayatı, toplumun gerçeklerini dikkate almış,⁷⁸ böylece Kur'an-insan-hayat bütünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Bu tutumu, Tevbe suresi 60. âyette yer alan “mesâkin” kelimesini “zamanındaki gayri müslimler” olarak anlayıp onlara zekat vermesine rağmen aynı âyette “gayri müslimler” olarak da anlaşılan “müellefe-i kulüb”a zekat vermemesinde görülebilir. İbn Ebi Şeybe'nin *Musannef*'inde yer alan bir rivayet bu konuda bize ışık tutmaktadır. Rivâyette anlatılan olay şöyledir: Ömer b. el-Hattâb bir gün kapı dışarı edilmiş ehl-i kitaptan âmâ birine rastlar. Adam karşısındakinin Hz. Ömer olduğunu fark edince: “*Beni perişan ettiniz, benden cizye alıyorsunuz, gözlerim görmüyor, bana bir şey veren de yok*”, diyerek dert yanar. Hz.Ömer, kendisine şikâyetinde bulunan kişi için “Bu, Allah'ın اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ âyetinde⁷⁹ bahsettiği “miskinler”dendir,” der ve geçiminin sağlanmasını, ihsanda

⁷⁴ İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, II. 625; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, VIII. 106; Ayrıca bkz. G.H.A. Juynboll, *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları*, (Çev. Salih Özer), Ankara Okulu Yay., Ankara 2000, s.141

⁷⁵ Buhari, *Sahih*, II.84 (23 Kitâbu'l-cenâiz 43); İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyid Muhammed, II.129 ; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk* I. 239.

⁷⁶ Suyûtî, *ed-Durr*, XV. 671; Diğer bir rivâyete göre Hz. Ömer aynı sureyi okurken sesini yükseltmiş, ravi Amr b. Meymun bu davranışı Kabe'ye ta'zim olarak algılamıştır. Suyûtî, *ed-Durr*, XV. 512.

⁷⁷ Hz. Ömer'in seferî iken namazın kısaltılmasını konu edinen âyeti Hz. Peygamber'e sorması, âyetin illetine yönelik soru olarak algılanabilir. Bu konuya ilişkin olayı Ya'la anlatıyor: Ömer b. el-Hattâb'a “*inanmayanların kötülük yapmasından korkarsanız namazı kısaltmanızda hiçbir günah yoktur*”⁷⁷ âyeti ile ilgili olarak ‘insanlar güvende oldukları halde (yine mi namazlarını kısaltacaklar?)’ diye, sordum. Ömer; “Bende senin gibi merak edip Peygambere sormuştum. Peygamber (s.a.v) Yolcu iken -böyle bir tehlike olmasa da- namazı kısaltmanız Allah'ın size bir ikramıdır, ikramını geri çevirmeyin.” buyurdu. Müslim, *Sahih*, I. 478 (6. Kitâbu salati'l-musafirin 1) nr.686; İbn Mace, *Sünen*, I. 339 (5. Kitâbu ikameti's-salah 73) nu.1065; Nesai , *Sünen*, III.118 (15. Kitâbu taksiri's-salah 1) nu.1437; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, I.200; Suyûtî a.g.e., IV. 651-652.

⁷⁸ Bu konuya ilişkin açıklama ve yorum için bkz. Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2009, s.225-229.

⁷⁹ Tevbe 9/60.

bulunulmasını emreder.⁸⁰ Aynı olayla ilgili olarak İbn Ebi Şeybe: Hz. Ömer'in: "Mesâkin" kelimesi için söz konusu âyeti zikrederek "Onlar zamanımdaki ehl-i kitapır"⁸¹ sözünü nakleder.

Elbette Hz. Ömer'in bu uygulaması "hikmetinden sual olunmaz" değildir, bir maslahata binaen olduğu düşünölmelidir. Hz. Ömer'in savaşta ele geçirdiği Sevad arazisini savaşanlara dağıtmayarak üzerinde yaşayanlara bırakması⁸² da Kur'an insan hayat bütönlüğünü dikkate alan bir uygulamasıdır.⁸³

Hz. Ömer duyduğu bir söze, kendisiyle paylaşılan bir düşünceye veya karşılaştığı bir uygulamaya ayeti istişhad ve istidlal getirerek de Kur'an'ı hayata katmıştır. Ailesini namaza kaldırıırken,⁸⁴ düşünce ve uygulamaların doğruluğunu veya yanlışlığını ortaya koyarken,⁸⁵ soruları cevaplarırken⁸⁶ çoğu zaman bu yöntemle başvurmuştur. Bu da onun her an, her yerde ve alanda Kur'an'ı zihninde canlı tuttuğu, Kur'an-hayat bütönlüğünü önemsediiği, Kur'an'a vâkıf bir sahabi olduğunu göstermektedir.

Hz. Ömer'in ayeti anlama, yorumlama ve hayata katma çabaları yanında vahyin nüzulüne şahit olan sahabiye özel, esbâb-ı nuzûl, kıraat, nesh gibi konulara ilişkin açıklamaları da vardır. Bu açıklamalar ayetleri anlamaya katkı sağlamaktadır. Esbâb-ı nüzulle ilgili açıklamalarından vahyin nüzulüne şahit olduğu, anlattıklarıyla nüzul ortamını resmettiği görölmektedir.

Nitekim bir Cuma hutbesinde *إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ* âyetine⁸⁷ geldiğinde âyetin nüzulüne ilişkin açıklamalarda bulunmuştur.⁸⁸ Kıraat konusu ise; onun daha çok Kur'an'ın özgülüğü bağlamında değerlendirdiiği bir olgudur.

⁸⁰ İbn Ebi Şeybe, *el-Musannef*, III. 68; Suyûtî, VII. 411.

⁸¹ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, VII. 410,411.

⁸² Hz. Ömer savaşta ele geçirilen arazinin savaşanlar arasında bölüşülmesini uygun görmemiş sahiplerine bırakmıştır. Ona göre arazi taksim edilirse hem önceki sahipleri işsiz kalacak hem de mal servet bütönlü müslömanların değil de belli kesimin elinde toplanacaktır. Hz. Ömer bu karara varırken (Enfâl 8/41. ayetini değil) Haşr 59/7-10 ayetlerini delil getirmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, MÜİF yay. İstanbul 1989, 15-16; Ayrıca bkz. Davut Şahin, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2009, s. 235-242.

⁸³ 'Hz. Ömer'in müellefe-i kulüba zekat vermemesi, Sevad arazisini savaşanlara dağıtmayarak üzerinde yaşayanlara bırakmasını Ali Galip Gezgin Hz. Ömer'in Amaçsal (=Gâî/Teolojik) yorumları başlığı altında işlemiştir.' Ali Galip Gezgin, *Özgün Bir Kur'an Yorumu –Hz. Ömer Örneği-*, Rağbet yay. İstanbul 2009, s. 221-260; Gökhan Atmaca ise Hz. Ömer'in bu uygulamalarını 'Hz. Ömer'in Tarihselliğe Referans Edinilen Uygulamalarından Bazıları' başlığı altında ele almıştır. Gökhan Atmaca, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlmine Katkıları*, Rağbet Yay., İstanbul 2011, s. 296-331

⁸⁴ Rivâyete göre Hz. Ömer, gece Alah'ın dilediiği kadar namaz kılar, gecenin sonunda ailesini namaza kaldırırdı. Onlara seslenirken; "Namaz, namaz" der, *وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ* "Ailene namazı emre" (Taha 20/132) âyetini okurdu. İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, I.184; İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyit Muhammed, IX. 384.

⁸⁵ Bu konuya ilişkin örnekler için bkz. Davut Şahin, a.g.t., s.248-253.

⁸⁶ Suyûtî, XIII. 538; İbn Kesir, *Tefsir*, tahk. Mustafa es-Seyyit Muhammed, XIII. 348; İbnü'l-Cevzi, *Menâkıb*, s.203; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, II.605 İbn Kesir senesinde inkitân var olduğunu söylemektedir. İbn Kesir, *Müsned*, a.y.

⁸⁷ Ali İmran 3/155.

⁸⁸ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, IV. 81.

Bu yüzden genelde farklı kıraatlara sıcak bakmamış; ancak Kur'an'ı Hz. Peygamber'den öğrenme hususunda temayüz etmiş olan Ubey b. Ka'b'ın kıraatini, zaman zaman eleştirse de kabul etmiştir.⁸⁹ Kıraatlerine, Bakara suresinin 255. âyetindeki **القيوم** kelimesini **القيام** şeklinde okuyuşu örnek olarak verilebilir.⁹⁰

Mevcut rivâyetler dikkate alındığında kanaatimizce o, neshin Kur'an'da var olduğunu düşünmektedir.⁹¹ Ancak Tefsir Usûlü literatüründe nesh konusu adeta Hz. Ömer'in Kur'an'ın cem'i sırasında Kur'an'a katmak istediği söylenen recm âyetini içeren rivâyetlerle anılır olmuştur. Söz konusu rivâyetlerin bir kısmında Hz. Ömer'in "toplumun 'Kur'an'a ilave etti' demesinden çekinmeseydim bu âyeti Kur'an'a katardım" ifadesi yer almaktadır.⁹² Hz. Ömer'in bu sözünü içeren rivâyete ihtiyatla yaklaşıyoruz. Çünkü onun tabiatı, Kur'an'la çok yönlü iletişimi ve Kur'an'ın özgünlüğünü korumaya yönelik titiz çabaları, bu sözü çok da geçerli kılmamaktadır.

Hz. Ömer'in Kur'an anlayışında ilahi mesaj ve teşrii kaynağı olarak görülen çok yönlülük, Kur'an'ı anlama, yorumlama ve uygulamalarında da görülür⁹³. Nitekim o, kelime tahlillerinde bulunmuş, lafza bağlı olmayan yorumlar yapmış, vahye muvafakatleri yorumlarında kendine güven vermiştir. Ayrıca Kur'an'ı anlarken onun bütünlüğünü esas almış, esbâb-ı nuzûl, kıraat ve nesh gibi sahabiye özel konularda açıklamalar yapmış, açıklamalarını benzetmeler ve beden diliyle anlaşılır kılmış, Kur'an'ı hayata katmayı anlamının bir yönü olarak telakki etmiştir. Bu çabalarında, hayatta iken Hz. Peygamber'e danışmayı, sonrası dönemde sahabinin ileri gelenlerine sorarak kolektif akla başvurmayı, re'y ve icthatta bulunmayı ihmal etmemiştir. Uygulamalarında bazen dönemini dikkate alarak (müellefe-i kulûba zekat vermemesi gibi), bazen de kıyamete kadar yaşayacak müslümanları göz önünde bulundurarak (Sevad arazisine ilişkin uygulamasında olduğu gibi) Kur'an'ı hayata katmıştır. Ayetlerin

⁸⁹ Taberi, XI. 13.

⁹⁰ Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.296; İbn Ebi Davut es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, Leiden 1937, s.51.

⁹¹ Bu çıkarsamamızı şu rivâyete dayandırıyoruz. İbn Abbas anlatıyor: Hz. Ömer: Kur'an'ı en iyi okuyamız Ubey, en isabetli hüküm verenimiz ise Ali'dir. Ubey'in Kur'an içerikli bazı sözlerini terk etmemize rağmen Ubey, "Resulullah'dan işittiğim herşeyi muhafaza ediyorum" diyor. Halbuki Resulullah Allah'ın: "Bir âyeti nesheder veya unutturursak" (Bakara 2/106) buyurduğunu söylüyor. (Buhari, *Sahih*, V.149 (65 Kitâbu't-tefsîr 2 Suretu'l-bakara 7); İbn Ebi Şeybe, *Musannef*, VII. 183 (26. Kitâbu Fedâilil-Kur'an 37) nu.4; İbn Kesir, *Müsnedü'l-Fârûk*, II.563) Ayrıca Huzeyfe'nin şu sözü de Hz. Ömer'in nasih ve mensuhu bildiğini dolayısıyla neshin varlığına inandığını gösterir. Ebu Ubeyde b. Huzeyfe bir grup insanın bulunduğu bir ortamda fetva veren kişinin nâsih ve mensuhu bilmesi gerektiğini söyler. "Bu özelliğe sahip kimdir?" diye sorulduğunda "Ömer b. el-Hattâb'dır" cevabını verir. Darimi, *Sünen*, I. 56 (Mukaddime 21) nu. 177,178,179; Bu rivayette fetva veren kişinin özelliği "nasih mensuhu bilen" iken Şiblî Numanî bu ifadeyi; "Kur'an'ı en iyi bilen" olarak aktarmıştır. Şiblî Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II. 310-311.

⁹² Ebu Ubeyd, *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, s.321; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I.23,28 29; el-Hâlimî (ö.403/1012), *Kitâbu'l-Minhâc fi Şuabi'l-İman*, III. 32.

⁹³ Kur'an'ın çok yönlü anlaşılması Gazzali'de de görülmektedir. Gazzali Kur'an'ı kelâm-ı ilâhî, teşri kaynağı, ilimlerin ve mantığın kaynağı, ibadet kitabı olarak görmektedir. Ayrıca ayrıca o ayetlerin işârî, felsefî ve ilmî yorumlarını yapmaktadır. Bkz. Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmâm Gazzâlî Örneği*, Ankara Okulu yay., Şubat 2006

illetleri üzerinde özenle durmuştur. Ayrıca karşılaştığı durumlara uygun ayetler serd etmesi de Kur'an'ı hayata katmasına örnek gösterilebilir. Aslında Kur'an anlayışıyla, Kur'an'ı anlaması, yorumlaması ve uygulaması birbirinden ayrı değildir. Zira Kur'an'ı kalbiyle anlaması, Kur'an anlayışının, daha doğrusu Kur'an'ı ilahî mesaj olarak algılamasının bir sonucudur. Ayrıca ahkam ayetlerini anlama, yorumlama ve uygulama çabaları aynı zamanda Kur'an anlayışının teşri yönüyle ilgilidir. Öyleyse Hz. Ömer'in Kur'an anlayışı yorumları, uygulamaları birbirinden ayrı şeyler değil, birbirini tamamlayan unsurlardır, denilebilir.

Sonuç

Hz. Ömer'in Kur'an anlayışı, yorumları ve uygulamaları çok yönlüdür. Söz konusu yaklaşımlar birbirinden ayrı veya birbirini nakzeder değil, bilakis tamamlar mahiyettedir. Zira ilahi mesaj olarak gördüğü Kur'an, aynı zamanda teşri kaynağıdır. Anlama ve yorumlamasında Kur'an kelimelerine ilişkin açıklamaları, lafza bağlı olmayan yorumları, şiirle istişadı, Kur'an'ı bir bütün olarak anlaması yer alır. Hz. Ömer'in yönelişlerinin bu çeşitliliğinde, Kur'an'ın yapısı ve onu insan için anlamlandırmak isteyişi önemli rol oynar. Zira Kur'an, farklı anlatım biçimleri gerektiren gayb ve şehadet alanları içermekte, Hz. Ömer de karmaşık bir yapıya sahip insan ve hayat arasında bir denge kurup Kur'an'ı anlamlandırmak istemektedir. Böylece Hz. Ömer'in üstün kişiliği ve birikimiyle oluşturduğu Kur'an anlayışı ve Kur'an'ı uygulama çabaları, insanlığa yol gösterip ışık tutmaktadır.

Kaynakça

Abdurrezzak, Ebubekir b. Hemmam b. es-San'ani (211/816), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîz*, tahk. Abdu'l-muti' Emin Kal'acî, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1991

_____ *el-Musannef*, (tah. Habiburrahman el-Azami), Beyrut 1392/1972

Ahmed İbn Hanbel(241/855), *Müsned*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992/1413

_____ *ez-Zühd*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983/1403

Âşık, Nevzat, *Sahâbe ve Hadis Rivâyeti Tahammul, Nakil ve Tenkidleri*, Akyol Neşriyat, İzmir 1981

Ateş, Süleyman, *İşârî Tefsîr Okulu*, Yeni Ufuklar Neşr. İstanbul 1998

Atmaca, Gökhan, Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Tefsir İlimine Katkıları, Rağbet Yay., İstanbul 2011

Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. el-Huseyin (458/1065), *es-Sünenü'l-Kubrâ*, Haydârabad, 1936

_____ *Kitâbu'l-Esmâ ve's-Sifât*, tash. Abdu'l-hafiz Sa'd, Matbaatu's-saade, Mısır t.y.

Buhari, Muhammed b. İsmail(256/869), *Sahihu'l Buhari*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992

Dârimî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid (275/888), *Sünen*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul t.siz

Ebu Davud es-Sicistânî (ö.275/ 888), *Kitâbu'l-Mesâhif*, Leiden 1937

Ebu Davud et-Tayâlisî (ö.204/819), *Müsnedü Ebi Davud et-Tayâlisi*, Matbaatu meclisi daireti'l-maarif, Haydarabad 1321

Ebu Ubeyd, el-Kasım b. Sellam (ö.224), *Kitâbu Fedâili'l-Kur'an*, tahk. Mervan b. Aliyye ve diğerleri, Dâru İbn Kesir, Beyrut 1995/1415

_____ *Kitâbu'l-harac*, (trc. İsmail Karakaya) Akçağ yay. Ankara1982

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, TDV Yay., Ankara 2007

Fayda, Musatafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayrı Müslimler*, MÜİF Yay., İstanbul, 1989

Gezgin, Ali Galip, *Özgün Bir Kur'an Yorumu –Hz. Ömer Örneği-*, Rağbet yay.

İstanbul 2009

Hâkim, Ebu Abdillâh en-Neysaburi, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn* (Zehebi'nin zeyli olarak te'lif ettiği “*Telhis*” ile birlikte , Mektebetu'l-matbuati'l-İslamiyye, Beyrut t.y.

Hâlimî, Ebu Abdillâh el-Huseyn b. el-Hasen (ö.403/1012), *Kitâbu'l-Minhâc fi Şuabi'l-İman*, tahk. Hilmi Muhammed Fuda, Dâru'l-fiker, b.y., 1979/1399

Hanefî, Hasan, *Konulu Tefsir Metodu*, Çev.: Sönmez Kutlu, İslamî Araştırmalar Dergisi, C. IX, sayı:1-4, 1996

Hınn, Mustafa Sait, *İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları*, Rey Yay. Kayseri 1993

Humeydî, Abdullah b. ez-Zübeyr , *el-Müsned*, tahk. Habiburrahman el-A'zamî, Alimu'l-kitab, Beyrut t.y.

İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (463/1071), *el-İstiab fi Marifeti'l-Ashab*, tah. Ali M. el- Bicâvî, Nahdatu Mısır, Mısır,ty.

_____ *Cami'ü Beyani'l-İlim ve Fadlih vama Yenbağî fi Rivâyetihî ve Hamlih,*
Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut t.y

İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî, *el-İkdu'l-Ferid*, Beyrut 1983

İbn Asâkir, Ali b. el-Hasen Hibetullah (ö.571), *Târihu Medineti Dımaşk*, tahk.
Omer b. Ğarâme el-Umrevî, Dâru'l-fiker, b.y., b.t

İbn Ebi Hatim, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim Müsneden an Resulillahi ve's-Sahabeti*
ve't-Tabiîn, tahk. Esad Muhammed b. et-Tayyib, Mektebetü'n-nizâr Mustafa
el-Bâz, Mekke 1999

İbn Ebi Şeybe, Abdullah b. Muhammed (235/849), *el-Musannef fi'l-Ehâdis ve'l-*
Âsâr, tahk.: Said Muhammed Lehham, Dâru'l-fiker, Beyrut 1989/1409

İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350), *Zâdu'l-Mead fi Hedyi Hayri'l-İbâd*, Matbaa
nizâmîl vâkî el-Kanfûr, b.y. 1298

İbn Kesir, Ebü'l-Fida (774/1372), *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, tahk. Mustafa es-
Seyyid Muhammed, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1988/1408

_____ *Müsnedu'l-Fârûk Emîru'l-Mu'minin Hafs Omer b. el-Hattâb*, (tah.
Abdulmuti Kal'acî), Dâru'l-Vefa, el-Menhure 1992/1412

_____ *el-Bidaye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut,1974

İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuara*, Beyrut 1983

İbn Mace, Muhammed b. Yezid Ebu Abdillah el-Kazvini (283/896), *es-Sunen*,
Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992/1413

İbn Sad, Ebu Abdillah Muhammed (230/844), *et-Tabakatu'l-Kubra*, Beyrut,1985

_____ *et-Tabakatü'l-Kebir*, (tahk.: Eduard Sachau), Berlin 1233

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nemerî el-Basrî (262), *Târihu'l-*
Medineti'l-Münevvere, tahk. Fehim Muhammed Şeltût, II-III, b.y,b.t

İbnu'l Esîr, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed(630/1232), *Üsdü'l-Ğabe fi*
Marifeti's-Sahabe, tah. Muhammed İbrahim el-Benna ve Muhammed b. Aşûr,
I-VII, Kahire, 1970

İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1200), *Menakıbu Emiru'l-*
Mu'minîn Omer b. b. el-Hattâb, (tahk. Ali Muhammed Ömer) Mektebetü'l-
Hancî, Kahire 1997/1417

İbrahim b. Hasen, *et-Tefsîru'l-Me'sûr an Omer b. el-Hattâb*, ed-Dâru'l-
Arabiyyetü li'l-Kitab, bas.yeri yok, 1994

- Kalaci, Muhammed Revvas, *Mevsuatu Fıkhı Omer b. el-Hattâb*, Kuveyt 1984
- Kettânî, es- Seyyidü's-Şerîf Muhammed b. Ca'fer (h. 1345), *Hadis Literatürü*, Dipnot ve ilavelerle tercüme eden: Yusuf Özbek, İz Yay. İstanbul 1994
- Kettani, Muhammed Abdulhay, *en- Nizamu'l-Hukumeti'n-Nebeviyye el-Müsemma et-Terâtibu'İdariyye*, Dâru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut t.siz.
- Koçyiğit, Talat, *Hadislerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, TDV. Ankara 1989
- Kuraşî, Galip Abdulkâfi, *Evveliyatu'l-Fârûk es-Siyasiyye*, Dâru'l-vefâ, Mısır 1990
- Malik b. Enes (179/795), *el-Muvatta*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992/1413
- Mehran, Muhammed Beyyumi, *Dirasat fi Tarihi'l-Arabi'l-Kadim*, Riyad 1977
- Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, İnsan Yay., İstanbul 1986
- Mukatil b. Süleyman (150/167), *Tefsiru Mukâti'l b. Süleyman*, tahk. Abdullah Mahmud Şehâte, el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-amme li'l-kitab, Kahire 1979-1988
- Müslim, Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccac el-Kuşeyri(261/874), *Sahihu Müslim*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992
- Nesaî, Ebu Abdirrahman Ahmed b. Şuayb(303/905), *es-Sunen*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul, 1992/1413
- Numânî, Şiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi.*, Çev: Talip Yaşar Alp, Çağ Yay., İstanbul,1979
- Okumuş, Mesut, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu İmâm Gazzâlî Örneği*, Ankara Okulu yay., Şubat 2006
- Öymen, Hıfzırrahman Raşit, *İslamiyette Öğretim ve Eğitim Hareketleri*, A.Ü.İ.F.D., XI, Ankara 1963
- Özbalıkcı, Reşit, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, Yeni Akademi Yay. İzmir 2005
- Said, Mecdelavi Fârûk, *İdaretu'l-İslamiyye fi Ahdi Omer b. el-Hattâb*, Beyrut,1991
- Salih, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları*, mütercim: M. Yaşar Kandemir, DİBYay., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman(911/1505), *ed-Durru'l-mensur fi't-Tefsir bi'l-Me'sûr*, tahk. Abdullah b. Abdu'lmuhsin Et-Türkî,Kahire 2003/1424

_____ *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsir bi'l-Me'sûr* Nâşir: Muhammed Emin Demc, Beyrut, t.y.

_____ *Târihu'l-hulefâ*, Dâru'l-fiker, b.y. 1974

Sürmeli, Mehmet, *Sahabenin Kur'ân Anlayışı*, Mavi Yay., Ankara 2006

Şahin, Davut, *Hz. Ömer'in Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜSBE, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2009

Taberi, Ebu Cafer Muhammed Cerîr (310/922), *Camiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân*, (tak.: eş-Şeyh Halil el-Meyyus), Dâru'l-Fiker, Beyrut 1995/1415

_____ *Târihu't-Taberî –Târihu'l-Umem ve'l-Mülk-* tahk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Dâru Süveydân, Beyrut b.t.

Tetik, Necati, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, İşaret yay., İstanbul 1990

Tirmîzi, Ebu İsâ Muhammed (279/892), *Sünen*, Dâru Sahnun ve Çağrı Yay., İstanbul 1992

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad.İsmail Karaçam ve arkadaşları, Azim Yay., İstanbul 1992

Yüksel, Ahmet Turan *Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer*, İSTEM, Yıl: 3, Sayı: 6, 2005

Ez-Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Huseynî, *Tacu'l-Luga*, tahk. Mustafa Hicazî, Matbaatu Hukumeti Kuveyt 1969/1389

Zehebi, Muhammed b. Ahmed b. Osman (747), *Târihu'l-İslam ve Vefeyati'l-Meşâhiri ve'l-Alâm*, tahk. Ömer Abdusselam et-Tedmurî, Dâru'l-kitabi'l arabî, Beyrut 1997/ 1417

Zehebi, Muhammed Huseyn, *et-Tefsir ve'l Müfessirun*, Dâru'l Erkam, Beyrut, 3874